

**Pathology of e-Government Development in the Iranian Legal System:
Legal Gap or the Nature of Guarantee of Executions**

Hengameh Karimi¹
Hamid Zarabi²
Ruhollah Rahimi³
Mehdi Sheikh Movahed⁴

Received Date: 20 Jan 2022
Reception Date: 12 Apr 2022

Abstract

The purpose of this study is to investigate and identify the impact of e-government implementation on the implementation of good governance. One of the main manifestations of the application of new information and communication technologies by governments is the concept of e-government. Appropriate use of new technologies by the public sector and the government, especially in the form of a comprehensive and comprehensive e-government plan, can improve government-citizen relations and pave the way for equal participation of all citizens in the decision-making process, so transparency and e-government The most important and basic components for good governance and governance of society. In this article, using descriptive-analytical method and using library resources and research articles, the concept of good governance indicators has been evaluated as an effective tool for implementing inclusive

¹ . PhD student, Department of Public Law, Faculty of Law. Islamic Azad University, Shiraz, Iran Islamic Azad University, Shiraz, Iran

² . Associate Prof., Department of Public Law, Faculty of Law. Islamic Azad University, Shiraz, Iran Islamic Azad University, Shiraz, Iran(Corresponding Author)Hamidzarabi20865@yahoo.com

³ . Associate Prof., Department of Public Law, Faculty of Law. Islamic Azad University, Shiraz, Iran Islamic Azad University, Shiraz, Iran

⁴ . Associate Prof., Department of Public Law, Faculty of Law. Islamic Azad University, Shiraz, Iran Islamic Azad University, Shiraz, Iran

development. The results show that e-government is an effective tool for citizen participation in the decision-making process by promoting and strengthening good governance factors such as transparency and access to information and promoting accountability.

Keywords: Government, e-government, good governance, transparency, access to information, freedom of expression

ماهنامه علمی (مقاله علمی- پژوهشی) جامعه شناسی سیاسی ایران، سال پنجم، شماره ۳، خرداد ۱۴۰۱ صص ۱۴۹-۱۷۱

<https://dx.doi.org/10.30510/PSI.2022.325728.2985>

تأثیر دولت الکترونیک بر اجرایی شدن حکمرانی مطلوب با تأکید بر شفافیت حکمرانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۲۳

هنگامه کریمی^۱

حمید ضرابی^۲

روح الله رحیمی^۳

مهدی شیخ موحد^۴

چکیده

اهمیت اجرا و توسعه دولت الکترونیکی در کشور در طی دو دهه اخیر همواره از مسائل مهم سیاستگذاری و قانونگذاری کشور بوده و تصویرسازی رتبه دوم منطقه در دولت الکترونیکی در ماده ۴۶ قانون برنامه پنجم در همین راستا قابل درک است. بنابر آمار و ارقام مختلف، جمهوری اسلامی ایران در توسعه دولت الکترونیک در وضعیت مناسبی به سر نبرده و جایگاه آن با اهداف توسعه کشور به خصوص سند چشم انداز ۲۰ ساله و برنامه های توسعه مغایر بوده است، به طوری که از لحاظ شاخص زیرساخت مخابراتی بیشترین فاصله را با متوسط جهانی داشته است. از این رو در این پژوهش سعی بر این بود با روش تفسیری-کیفی و با مطالعه کتابخانه ای به این سوالات اساسی پاسخ داده شود که آیا برای اتصال دستگاه های

۱- گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

۲- گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)
Hamidzarabi20865@yahoo.com

۳- گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

۴- گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

اجرایی به دولت الکترونیک خلأ قانونی وجود دارد یا ماهیت ضمانت اجراهای حاکم بر دولت الکترونیک در نظام حقوقی ایران و عدم قاطعیت لازم دلیل این مهم می باشد؟ که به این نتیجه رسیدیم که در بحث اتصال دستگاه های اجرایی به دولت الکترونیک خلأ قانونی وجود ندارد و دلیل اصلی عدم ضمانت اجرای کافی و مؤثر در این خصوص می باشد.

کلید واژگان: قانون، سیاست گذاری، ضمانت اجرا، دولت الکترونیک

مقدمه و بیان مسئله

دولت الکترونیکی از پدیده های مهم حاصل از بکارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات است که پیاده سازی آن تحولی عمیق در نحوه زندگی، اداره و رهبری کشورها داشته است از این رو فرایند توسعه و پیاده سازی دولت الکترونیک فرایند پویا و جامع است. اهمیت اجرا و توسعه دولت الکترونیکی در کشور در طی دو دهه اخیر همواره از مسائل مهم سیاستگذاری و قانونگذاری کشور بوده است و تصویرسازی رتبه دوم منطقه در دولت الکترونیکی در همین راستا قابل درک است. در این باره در ماده ۴۶ قانون برنامه پنجم چنین آمده است: شاخص توسعه دولت الکترونیک باید به گونه ای طراحی شود که سرانه پهنای باند و سایر شاخصه های ارتباطات و فناوری اطلاعات در پایان برنامه در رتبه دوم منطقه قرار گیرد.

بنابراین همه دستگاهها موظف هستند برای رفاه حال مردم و بالا رفتن بهره‌وری در کشور و کاهش هزینه‌ها و جلوگیری از فساد در اسرع وقت به دولت الکترونیک متصل شوند. لذا دولت الکترونیک یک نرم افزار یا دیتاستر نیست بلکه دولت الکترونیک شیوه‌ای جدید از حکمرانی دولت در خصوص ارتباط دولت با مردم و دستگاه های دولتی با یکدیگر و به صورت بهینه‌سازی هزینه‌هاست.

با توجه به اهمیت توسعه دولت الکترونیک باید گفت بنابر آمار و ارقام وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات، جمهوری اسلامی ایران در توسعه دولت الکترونیک در وضعیت مناسبی به سر نمی برد و رتبه ایران از لحاظ شاخص توسعه الکترونیک در سال ۲۰۱۶ میلادی ۱۰۶ دنیا بوده است و در مقایسه با مقدار متوسط شاخص توسعه دولت الکترونیک در جهان، کشور ایران پایین تر از مقدار متوسط جهان قرار گرفته است.

در سال ۲۰۱۶ در منطقه آسیا کشور کره جنوبی بهترین عملکرد را داشته و در این سال، ایران در رتبه ۲۹ و بعد از کشورهایی همچون ویتنام، اردن، قرقیزستان، کویت، قطر، ترکیه، ازبکستان، مغولستان، بحرین، ارمنستان، قبرس، فیلیپین، لبنان، تایلند قرار داشته است. در سال

۲۰۱۶ کشورهای کره جنوبی، سنگاپور و ژاپن در آسیا بهترین عملکرد را در توسعه دولت الکترونیکی داشته اند.

در سال ۲۰۱۸ این رتبه به ۸۶ رسید ولی در سال ۲۰۲۰ با نزول ۳ رتبه ای به ۸۹ دنیا رسید. طبق گزارش ۲۰۲۰ سازمان ملل متحد بهترین کشورهای دنیا به لحاظ توسعه دولت الکترونیکی کشورهای دانمارک، کره جنوبی و استونی بوده و کشورهایی مثل فنلاند، استرالیا، سوئد، انگلیس، نیوزلند، امریکا، هلند، سنگاپور، ایسلند و نروژ در رده های بعدی قرار داشته اند. طبق بررسی ها درآمد کشورها عاملی تعیین کننده در دستیابی به سطح بالاتر توسعه دولت الکترونیک می باشد. گروه کشورهایی با درآمد بیشتر، دارای شاخص توسعه دولت الکترونیک بالاتر می باشند و هر چه به سمت گروه کم درآمد پیش می رویم شاخص توسعه کاهش می یابد.

سخن پایانی اینکه کشور ایران به لحاظ فناوری اطلاعات و ارتباطات در جایگاه مناسبی قرار ندارد و جایگاه آن با اهداف توسعه کشور به خصوص سند چشم انداز ۲۰ و برنامه های توسعه سالانه مغایر است. به طوری که از لحاظ شاخص زیرساخت مخابراتی بیشترین فاصله را با متوسط جهانی دارد. با توجه به اینکه جهان به سمت هوشمند شدن پیش می رود، توجه به فناوری اطلاعات و ارتباطات جهت داشتن شهرهای هوشمند امری ضروری است و عدم توجه به این امر در دراز مدت می تواند خطرات جبران ناپذیری داشته باشد.

از این رو در این پژوهش سعی بر این است به این سوالات اساسی پاسخ داده شود که آیا برای اتصال دستگاه های اجرایی به دولت الکترونیک خلأ قانونی وجود دارد یا ماهیت ضمانت اجراهای حاکم بر دولت الکترونیک در نظام حقوقی ایران و عدم قاطعیت لازم دلیل این مهم می باشد. با توجه به سابقه سیاستگذاری در بحث اتصال دستگاه های اجرایی به دولت الکترونیک خلأ قانونی وجود ندارد. چراکه در برنامه های پنجم و ششم توسعه به آن تأکید شده است از این رو باید طبق این قانون دستگاه ها به دولت الکترونیک متصل شوند. به نظر می رسد قوانین موجود در این خصوص از ضمانت اجراهای کافی برخوردار نیستند و همچنین عملکرد نهادهای نظارتی در این خصوص تاکنون مثر ثمر نبوده و ضعیف می باشد.

۱. تبیین مفاهیم

قانون (Canon) لغتی سربانی به معنای خط کش است و در اصطلاح عبارت است از قاعده ای حقوقی که مراجع قانونگذاری تصویب کنند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۴: ۹۴) یا مجموعه ای از قواعد کلی است که بر رفتار اشخاصی که در جامعه زندگی می کنند و بر ارگانهای حکومت که اداره جامعه را بر عهده دارند حاکم بوده و در ارتباط افراد با ارگانهای حکومت و در ارتباط با دیگر واحدهای سیاسی ظاهر می شود و اجرای آن از جانب دولت تضمین می شود. (مدنی، ۱۳۹۲: ۲۹) به عبارتی دیگر قانون مفهومی است کلی و غیر موقت که مراجع صلاحیت دار، آن را برای اجرا تصویب کرده و به عموم مردم عرضه می دارند (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۴: ۹۵)

۱-۱. تعریف و مفهوم قانون

قانون در مقابل سایر قواعد اجتماعی نظیر قواعد اخلاقی و عرفی قرار می گیرد. قواعدی که در زمان و مکان معین در اکثریت جامعه رعایت آنها لازم شمرده شده و یا اجرای آن قواعد را نیکو بدانند و در عین حال، آن قواعد ضمانت اجرا نداشته باشد اخلاق نامیده می شود. اما قانون قاعده ای است که توسط قدرت عمومی مقرر شده و مدلول آن الزام یا اذن و اباحه است و همه افراد باید از آن پیروی کنند و اختصاص به مصداق و مورد معین ندارد. اعتبار یک قانون بسته به ضمانت اجرای آن است. (لنگرودی، ۱۳۹۴: ۹۶) بنابراین، ضمانت اجراست که مرز میان قانون و سایر قواعد اجتماعی را روشن می کند، لذا قاعده قانونی قاعده ای است که دارای ضمانت اجرا باشد، خواه اینکه عام باشد و اساسی و خواه اینکه مربوط به موارد خاص و عادی باشد. به عبارت دیگر برای اینکه یک قاعده در درجه اول قانون تلقی شود باید از شرایط حداقلی برخوردار گردد؛ یعنی باید حداقل عناصری را در بر داشته باشد. به تعبیر حقوقدانان "قانون دارای عناصر چهارگانه می باشد که این عناصر عبارتند از: الف- کلی بودن ب- الزامی بودن ج- قلمرو اجتماعی داشتن آن د- ضمانت اجرا داشتن. (لنگرودی، ۱۳۹۴: ۹۵)

از میان عناصر چهار گانه فوق، به تناسب موضوع مقاله، ویژگی و عنصر " ضمانت اجرایی " قانون را مدنظر قرار می دهیم و به بررسی مفهوم و انواع آن می پردازیم.

۲. ضمانت اجرا؛ تخصیص های بنیادین در قوانین

مقرراتی که از ضمانت اجرا یعنی ضمانت قدرت عمومی برخوردار است به نام قانون نامیده می شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۴: ۸۳)

قاعده حقوقی یعنی قاعده ای که توأم با ضمانت اجراست. الزامی بودن از مشخصات قاعده حقوقی است ولی قواعد دیگر هم حالت الزامی را دارد در حالی که قاعده حقوقی نیستند. مثل قواعد اخلاقی و قواعد مذهبی که برای پیروان ایجاد تکلیف می کند و الزام در معنای وسیع را به همراه دارد اما ضمانت اجرای مادی مثل (قاعده) حقوقی ندارند. قاعده حقوقی از جانب دولت تضمین شده است. (مدنی، ۱۳۹۲: ۳۷).

به گفته هابس^۱، حقوقدان و فیلسوف معروف انگلیسی، حقوق توصیه نیست، فرمان است. هدف قانون این نیست که مفاهیم را تعریف کند. موضوع اصلی حکم قانون، ایجاد الزام و تکلیف در رفتار متقابل اجتماعی است، اوامر و نواهی ویژه ای که ضمانت اجرا دارد (کاتوزیان ۱۳۸۰: ۱۸۵).

قاعده حقوقی دارای ضمانت اجرایی کافی و مؤثر می باشد؛ زیرا در غیر این صورت در حکم پند و اندرز و موعظه خواهد بود و نه قاعده حقوقی و ضمانت اجرای قاعده حقوقی نیز یا از طریق اعمال مجازات و کیفر است و یا ضمانت اجرایی نقض قانون در خود قانون است که مقرر می دارد، عمل حقوقی انجام شده با نقض قانون محکوم به بطلان یا عدم نفوذ است، مثل ماده ۱۹۰ قانون مدنی (واحدی، ۱۳۸۵: ۳۴).

قاعده حقوقی چهار خصیصه دارد، باید الزام آور بوده و رعایت آن از طرف دولت تضمین شده و مفاد آن کلی، عمومی و بالاخره هدف آن تنظیم روابط اجتماعی باشد. بنابراین قاعده ای را که ضمانت اجرایی ندارد نمی توان در شمار قواعد حقوقی آورد (عمید زنجانی، ۱۳۸۳: ۴۹). الزام آور بودن قانون از ویژگیهای ذاتی هر قانون به شمار می رود. منظور از ویژگیهای ذاتی قانون، آن دسته از وجوه ممیز و عناصر مقوم است که بدون وجود آنها اساساً قانون تشکیل نمی شود. فرق قانون با دیگر هنجارهای رفتاری در این است که عدم پیروی از آن، عکس العمل

1- Hobbes

دستگاه حکومتی را به دنبال می آورد. در حقیقت، پیروی از قانون الزام و اجبار می شود و در اعمال هنجارهای یک نظام حقوقی به اقناع و التزام وجدان، اتکا نمی شود. قدرت قوانین کشوری در ترس و وحشتی است که مردم از نیروی سیاسی موجود در پشت آن قوانین دارند (منتسکیو، ۱۳۹۶: ۸۱۵) و به تعبیر ژان ژاک روسو در صورتی که ضمانت اجرایی وجود نداشته باشد قوانین در میان افراد بشر بی اثر خواهد بود و این به ضرر افراد عادل و به سود اشخاص شریر خواهد بود (روسو، ۱۳۸۹: ۱۸۷)

الزام آور بودن قانون، مستلزم این معناست که مجریان قانون در درجه نخست از اجرای آن سر باز نزنند و هوسبازانه به اجرای آن نپردازند و در درجه دوم بر اساس قاعده، آن را الزام و اعمال کنند که معنای اخیر (یعنی حاکمیت قانون بر اساس قاعده) حاکمیت قانون به معنی الاخص نامیده می شود. ویژگی الزام آور بودن قانون از ویژگیهای ذاتی آن است به این معنا که شاید نقطه فارق قانون و دیگر قواعد اجتماعی تنظیم رفتار و به یک معنا جزء مقوم قانون، الزامی بودن آن باشد (راسخ، ۱۳۸۵: ۱۵)

۳. دولت الکترونیک؛ تعریف مفهومی

دولت الکترونیک که از اواخر ۱۹۹۰ وارد ادبیات حقوقی شده است، به دنبال تغییری بنیادین در ساختار دولت و بخش عمومی است تا کارایی آن را ارتقا داده و به روند رشد مدرنیته بیفزاید. تجربه موفق بخش خصوصی به خصوص تجارت الکترونیک نیز عاملی شد که اعمال این الگو برای اصلاح ساختار بخش عمومی نیز تشویق شود. دولت الکترونیک اکنون در دهه دوم خود به سر می برد. (گرچی، ۱۳۹۵: ۶۱۱)

تعاریف متعدد و متنوعی از دولت الکترونیک در نهادها و نیز مقالات مختلف ارائه شده است؛ از یک تعریف گسترده همچون ((ساختن زندگی بهتر برای شهروندان)) گرفته تا تعریفی مضیق همچون ((ارائه خدمات عمومی از طریق اینترنت)). تعاریف دقیق تری نیز ارائه شده که به چند مورد اشاره می شود:

- سازمان توسعه و همکاری های اقتصادی (ECD)^۱ دولت الکترونیک را این گونه تعریف می نماید: ((استفاده از ICT و به خصوص اینترنت به مثابه ابزاری برای رسیدن به سطح بهتری از دولت که نتایج سیاسی بهتر، خدمات با کیفیت تر و مشارکت بیشتر شهروندان در دولت را امکان پذیر می سازد)).^۲

- بانک جهانی نیز آن را به: ((استفاده نهادها از تکنولوژی های اطلاعاتی همچون اینترنت که توانایی تغییر و تبدیل روابط دولت با شهروندان، بخش خصوصی^۳ و سایر بخش های دولت را دارد)) تعریف می کند.^۴

- سازمان ملل متحد دولت الکترونیک را ((استفاده از اینترنت برای ارائه اطلاعات خدمات به شهروندان)) می داند.^۵

بیشترین تمرکز در تعاریف روی دستیابی به اطلاعات و خدمات به شیوه الکترونیک است. طبق تعاریف مذکور دولت الکترونیک، شهروندان، بخش های خصوصی و سایر سازمان های دولتی را قادر می سازد تا از طریق یک وب سایت در شبکه اینترنت و بدون محدودیت زمانی و مکانی (۷/۲۴) به اطلاعات و خدمات دولتی دسترسی پیدا کنند (گرچی، ۱۳۹۵: ۶۱۲).

۴. چالش های تسریع تحقق دولت الکترونیک در ایران

یکی از مسائل مهم پیرامون پیاده سازی خدمات دولت الکترونیک، روش ارائه خدمات است. وقتی صحبت از الکترونیکی کردن امور می شود، مقصود یک پروسه صد درصد الکترونیکی است که در کنار بی نیاز کردن افراد برای حضور در ادارات، کاربران را در دریافت آسان و باکیفیت خدمات یاری کند. اما مسأله این است که برای استفاده از برخی خدمات فعلی

1-Organization for Economic Co-operation and Development

2- A I-Hakim, I. Global E- Government: Theory, Application and Benchmarking, London, Idea Group publishing, 2006, p. 343

3-Business

4-www.worldbank.org/publicsector/egove/definition/html

5-The UN Division for public Economic and public Administration (UNDPEPA) and the American Society for public Administration (ASPA), Benchmarking E- Government: a Global Perspective, 2002, at

www.unpanl.un.Org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan008626.pdf,p.1

دولت الکترونیک، معمولاً همچنان نیاز به حضور فیزیکی در برخی سازمان‌ها مانند ثبت احوال، بانک‌ها، دفاتر پیشخوان و... است و این با ذات الکترونیکی ارائه خدمات در تضاد است.

معمولاً دستگاه‌های اجرایی در پیاده‌سازی خدمات دولت الکترونیکی با هم همکاری نمی‌کنند. با اینکه هم اکنون حدود ۷۰۰ سرویس روی مرکز ملی تبادل اطلاعات قابل ارائه است اما کماکان دستگاه‌های سرویس‌دهنده مردم را مجبور به دریافت خدمات به صورت حضوری می‌کنند. به عقیده کارشناسان یکی از چالش‌های اساسی در مسیر تحقق این امر، نبود سازوکار متناسب با فضای دیجیتال است. آنها معتقدند ساختارهای قانونی فعلی مفهوم فضای مجازی را هضم نکرده‌اند.

به گفته کارشناسان برخی از مدیران برای تحول دیجیتال انگیزه‌ای ندارند و هنوز با کارتابل کاغذی بیشتر عجين هستند. منافع شرکت‌های اقماری برخی از دستگاه‌ها نیز در مقاومت برای تبادل اطلاعات و الکترونیکی کردن سرویس‌ها اثرگذار است. از سوی دیگر برخی پروژه‌های بزرگ دولت الکترونیک در ایران سال‌هاست به دلایل مختلف نیمه کاره و ناقص باقیمانده است از جمله آنها به پروژه کارت هوشمند ملی می‌توان اشاره کرده که قرار بود زیرساخت احراز هویت بزرگی برای اجرای دولت الکترونیکی در کشور باشد اما سال‌هاست بسیاری از کسانی که ثبت نام کرده‌اند هنوز کارت خود را دریافت نکرده‌اند.

در حوزه تجارت نیز سامانه واحد تجارت سال‌هاست معطل باقی مانده هرچند گفته می‌شود اخیراً شورای عالی فناوری اطلاعات تصمیم گرفته با ایجاد یک پنجره واحد بین چند نهاد گمرک، وزارت صمت و بنادر اقدام به ایجاد ارتباط موثر برای ارائه خدمات کند.

خدمات الکترونیکی زمانی ارزش واقعی خود را پیدا می‌کند که در مجموعه کل دولت داده‌های دستگاه‌های مختلف به اشتراک گذاشته شود و این همان چیزی است که باید در دولت الکترونیک تحقق یابد و علی‌رغم زمان طولانی دستگاه‌هایی هستند که تا الآن به یکپارچگی متصل نشده‌اند، البته بخش دستگاه‌های اجرایی در دولت به خوبی پیش می‌رود اما در قوه قضاییه و نیروی انتظامی به عنوان دو تا از ارکان اصلی تولید اطلاعات مورد نیاز مردم برای ارائه خدمات به مردم، هنوز در حد انتظار اقدام نکرده‌اند و نتوانسته‌است، مجموعه

خدمات یکپارچه را توسط این دستگاه‌ها اجرا کند. همچنین بعضی دستگاه‌ها فقط به مرکز ملی تبادل اطلاعات متصل شده‌اند اما هیچ خدمتی ارائه نمی‌کنند.

البته بررسی گزارشات و مصاحبه با خبرگان نشان می‌دهد دولت جمهوری اسلامی ایران با عوامل بازدارنده و مسائل عمده‌ای بر سر راه دستیابی به دولت الکترونیک مواجه است که در پژوهش‌های فراوانی بحث و بررسی گردیده‌اند که به ذکر نمونه‌ای در این خصوص اکتفا می‌شود. حامد حاجی ابراهیم زرگر در پژوهشی تحت عنوان "بررسی دولت الکترونیک در ایران" این آسیب‌ها را در سه دسته (آسیب‌ها در زمینه اشتغال، آسیب‌های امنیتی، آسیب‌ها در زمینه دموکراسی) بررسی نموده‌اند.

۵. سابقه سیاست‌گذاری و قانونگذاری دولت الکترونیک در کشور

مرووری بر سیر و روند سیاست‌گذاری و قانونگذاری دولت الکترونیک در کشور به شرح ذیل می‌باشد.

- اولین سند تحت عنوان سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای می‌باشد که در تاریخ ۱۳۷۷/۰۷/۱۱ از سوی مقام معظم رهبری ابلاغ گردیده‌اند. در این سند به ایجاد، ساماندهی و تقویت نظام ملی اطلاع‌رسانی رایانه‌ای و اعمال تدابیر و نظارت‌های لازم به منظور صیانت از امنیت سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و جلوگیری از جنبه‌ها و پیامدهای منفی شبکه‌های اطلاع‌رسانی و توسعه کمی و کیفی شبکه اطلاع‌رسانی ملی و تأمین سطوح و انواع مختلف خدمات و امکانات این شبکه برای کلیه متقاضیان به تناسب نیاز آنان و با رعایت اولویت‌ها و مصالح ملی اشاره گردیده است.

- تبصره ۱۳ قانون بودجه کل کشور در ۱۳۸۰/۱۲/۲۲ مجلس شورای اسلامی. این تبصره قانونی که آیین‌نامه آن به طرح تکفا نیز معروف است، با هدف ایجاد زیرساخت فناوری اطلاعات و ارتباطات کشور، توسعه اشتغال، توسعه مشارکت بخش خصوصی در بازار فناوری اطلاعات در دولت به تصویب رسید. زیر برنامه‌های هفت‌گانه تکفا که برای آن بودجه در نظر گرفته شده بود عبارت بودند از دولت الکترونیکی، مهارت دیجیتال، نیروی انسانی کشور، کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش عالی، کاربرد فناوری اطلاعات و

ارتباطات در اقتصاد، بازرگانی و تجارت، کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در قلمرو فرهنگ، هنر و تقویت خط و زبان فارسی در محیط های رایانه ای و توسعه واحدهای کوچک و متوسط فعال در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات.

-قانون تجارت الکترونیک ۱۳۸۲/۱۰/۱۷ مجلس شورای اسلامی این قانون مجموعه اصول و قواعدی است که برای مبادله آسان و ایمن اطلاعات در واسطه ای الکترونیک و با استفاده از سیستم های ارتباطی جدید است که در آن استفاده از امضای الکترونیک را به عنوان راهی برای امان سازی مبادلات الکترونیک در نظر گرفته شده است.

- لایحه برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ماده ۲۰ با موضوعاتی از قبیل توسعه دولت الکترونیک و یکپارچگی شبکه ملی اطلاعات و افزایش بهره وری، الکترونیکی کردن کلیه فرآیندها و خدمات با قابلیت الکترونیکی شدن با مشارکت بخش خصوصی و ...مربوط به بحث دولت الکترونیک است.

-قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۸۳/۰۶/۱۱ الزام دولت به برقراری نظام بانکداری الکترونیک، گسترش کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در اقتصاد، بازرگانی و تجارت و به روز نمودن پایگاه ها و مراکز اطلاع رسانی و ارائه خدمات دستگاه مربوطه در محیط رایانه ای و شبکه ای، به طراحی و استقرار نظام جامع اطلاعات MIS عملیات و مدیریت قضایی، حمایت از سرمایه گذاری در تولید و عرضه انواع محتوا و اطلاعات زبان فارسی در محیط رایانه ای، برقراری تسهیلات لازم برای دسترسی به ارتباطات گسترده با کیفیت.

-آیین نامه تبصره ۱۳ قانون بودجه ۱۳۸۵/۰۲/۱۰ نمایندگان ویژه رئیس جمهور الزام دستگاه های اجرایی به ایجاد سامانه های الکترونیکی ارائه کلیه خدمات دولتی نظیر سامانه دبیرخانه الکترونیکی در وب و سامانه اخذ الکترونیکی عوارض و قبوض برای تحقق دولت الکترونیک و کاهش مراجعه حضوری مردم به اداره ها.

-فصل پنجم قانون مدیریت خدمات کشوری ۱۳۸۶/۰۷/۰۸ مجلس شورای اسلامی فصل پنجم (مواد ۳۶ الی ۴۰) این قانون بر کاربرد فناوری اطلاعات در تجدید ساختار خدمات اداری

دولت تأکید و توجه دارد. فصل پنجم قانون مدیریت خدمات کشوری را می‌توان به دو بخش تقسیم نمود: بخش اول آن مربوط به تدوین و مکتوب نمودن فرآیندهای دستگاه‌های اجرایی در جهت بهبود فرآیند افزایش رضایت مردم است و بخش دوم که بر استفاده از فناوری اطلاعات در جهت افزایش کارایی و بهبود خدمت‌رسانی به مردم تأکید دارد.

-سند نظام جامع فناوری اطلاعات ۱۳۸۶/۱۰/۰۵ هیأت وزیران مشخص‌کننده حوزه‌های راهبردی فناوری اطلاعات و ارتباطات، اهداف بنیادین، جهت‌گیری‌های راهبردی، راهبردها، راهکارهای طی کردن راهبردهای هر حوزه و شاخص‌ها و اهداف کمی برای تحقق اهداف سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران

-برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ مجلس شورای اسلامی مواد ۴۶ و ۴۸ و ۲۳۱ از برنامه پنجم توسعه به دولت الکترونیک ارتباط می‌یابد.

-سیاست‌های کلی نظام اداری ابلاغی مقام معظم رهبری سیاست‌های کلی نظام اداری با مضمون توسعه نظام اداری الکترونیک و فراهم آوردن الزامات آن به منظور ارائه مطلوب خدمات عمومی و بند ۱۶ با مضمون دانش بنیان کردن نظام اداری با به کارگیری اصول مدیریت دانش و یکپارچه سازی اطلاعات با تکیه بر ارزش‌های اسلامی و بند ۱۷ با موضوع خدمات‌رسانی برتر، نوین و کیفی به منظور ارتقای سطح رضایتمندی و اعتماد مردم.

مروری بر اهداف کمی سابقه سیاست‌گذاری در دولت الکترونیک و نیز برخی اطلاعات گزارش‌های سازمان مدیریت و برنامه (معاونت توسعه منابع انسانی و برنامه ریزی راهبردی سابق) نشان می‌دهد که شاخص‌های کلان مدنظر با درنظر گرفتن ملاحظات جهانی تا حدود زیادی متناسب می‌باشد. و در بحث اتصال دستگاه‌های اجرایی به دولت الکترونیک خلأ قانونی وجود ندارد. چرا که در قوانین مختلف به این مهم تأکید گردیده است. از این رو طبق این قوانین دستگاه‌ها باید به دولت الکترونیک متصل شوند. اما ذکر چند نکته در این خصوص الزامی به نظر می‌رسد. اول اینکه متصل نشدن دستگاه‌ها به مرکز ملی تبادل اطلاعات ناشی از کم‌کاری نهادها و دستگاه‌ها است که بایستی نهادهای نظارتی در این خصوص توجه و اهتمام کافی را داشته باشند. و علت کم‌کاری را جویا شوند. دوم اینکه هیچ‌کدام از این قوانین ذکر

شده از ضمانت اجراهای محکم و صریح، کافی و مؤثر برخوردار نیستند از این رو بایستی کمیسیون های تخصصی مجلس اگر قوانینی نیاز به اصلاح دارند یا اینکه نیاز هست قوانینی با ضمانت اجراهای بهتر و محکم تر تدوین شود با قید یک فوریت و دو فوریتی در مجلس اینکار را انجام بدهند تا موانع اتصال تمام دستگاه های به دولت الکترونیک رفع گردد. و بایستی ضمانت اجرایی نقض قانون در خود قانون بیان شده باشد تا عمل حقوقی انجام شده با نقض قانون جرم محسوب شده و کیفر متناسب با آن اعمال گردد.

۶. نهادهای مشمول قانون در زمینه ارائه خدمات عمومی الکترونیک

ماده ۳۷ قانون مدیریت خدمات کشوری عبارت کلیه دستگاه های اجرایی را آورده است که برای بررسی مصادیق آن باید به ماده ۵ این قانون اشاره کرد. ماده ۵ قانون فوق الذکر، دستگاه اجرایی را شامل کلیه وزارتخانه ها، موسسات دولتی، موسسات یا نهادهای عمومی غیره دولتی، شرکت های دولتی و کلیه دستگاه هایی که مشمول قانون بر آنها مستلزم ذکر و یا تصریح است، تلقی کرده است. ماده ۳ نیز موسسات دولتی را موسساتی می داند که با داشتن استقلال حقوقی بخشی از وظایف و اموری را که بر عهده یکی از قوای سه گانه و سایر مراجع قانونی می باشد، انجام می دهند و در ادامه می افزاید ((کلیه سازمان های مصرحه در قانون اساسی در حکم موسسات دولتی است)) و از آنجا که این سازمانها شامل سازمانهای فرا سه قوه نیز می باشند (مانند سازمان صدا و سیما و...)؛ بنابراین تکلیف ارائه خدمات الکترونیک عمومی و ایجاد سازوکارهای اجرایی آن در واقع شامل دستگاه های اجرایی مربوط به هر سه قوه می شود.

۷. تغییرات ناشی از دولت الکترونیک در ساختار دولت

دولت الکترونیک تنها تغییر نحوه ارائه خدمات نیست بلکه تغییر فرهنگ و ساختار تصمیم گیری است؛ حتی عده ای از محققان از آن به شیوه جدید حکومت یاد می کنند. (گرچی، ۱۳۹۵: ۶۱۲)

آنچه که در تحقیقات و مقالات مختلف بر آن تأکید شده این است که دولت الکترونیک یکی از مؤلفه های زمامداری است. زیرا به تحقیق عناصری مانند کارآیی و اثر بخشی نظام

اداری، شفافیت و مشارکت بیشتر شهروندان که از عناصر اساسی زمامداری است، می انجامد. برخی ارزش‌هایی مثل کارآمدی، پاسخ‌گویی، خدمات تمام وقت و شفافیت را از جمله مزایای دولت الکترونیک مطرح می‌کنند، اما اینکه تا چه حد این اهداف محقق خواهد شد، سؤالی است که گذشت زمان و تجربه باید به آن پاسخ دهد.

دولت الکترونیک لزوماً به دولت محدود منجر نخواهد شد زیرا بیش از آنکه بر کوچک شدن دولت تأکید داشته باشد، به کیفیت و نحوه انجام امور دولت و مشارکت هر چه بیشتر شهروندان تکیه می‌کند. آنچه که مهم است این است تغییرات دولت به سمتی هدایت شود که دولت بهتر و کارآمدتری شکل بگیرد. بدون رخداد یک دگرگونی در نظام و سیستم اداری دولت، اجرای دولت الکترونیک و اعمال ICT دستاوردی جز تحمیل هزینه‌ی اضافه بر دوش شهروندان نخواهد داشت.

۷-۱. نقش مطالبه مردم در موضوع دولت الکترونیک

الکترونیکی شدن خدمات درون هر دستگاه بایستی به حداکثر خود برسد یعنی چرخه الکترونیکی شدن خدمات هر دستگاه که توسط سازمان اداری و استخدامی کشوری تعیین شده، باید به طور کامل انجام شود. درست است که بسیاری از آسیب‌ها و چالش‌های فرا روی توسعه دولت الکترونیک باید توسط دستگاه‌های اجرایی و حاکمیت به خوبی اجرا شود اما مواردی هم است که خود مردم باید انجام دهند، مطالبه مردم در این زمینه نقش اساسی دارد و غیر از آن مردم باید علاقه‌مند باشند که فرهنگ استفاده از خدمات الکترونیکی به جای مراجعه و استفاده از کاغذ را جا بیاورند و این مورد هم بسیار تعیین‌کننده است. با توجه به هرم جمعیتی کشور و شرایطی که در کشور وجود دارد، مردم نسبت به این موضوع اقبال خوبی نشان داده‌اند و این باید به طور گسترده‌تر توسعه و تعمیم داده شود؛ البته ممکن است این موضوع در همه شهرها یکسان نباشد اما به نظر با کمی کار فرهنگی و بیان مزایای آن برای مردم، قطعاً مورد استقبال مردم قرار خواهد گرفت.

۸. حکمرانی خوب و کارکرد دولت الکترونیک

دلیل دیگر گرایش دولت‌ها به دولت الکترونی، کارکردی است که استقرار آن می‌تواند در تحقق بعضی از شاخص‌های حکمرانی خوب داشته باشد. حکمرانی خوب را به معنای فرایند باز خط مشی گذار، حرفه‌ای شدن دیوانسالاری، دولت پاسخگو و جامعه مدنی قوی، فعال و مشارکت‌جو در امور عمومی تعریف کرده‌اند. (کوخ، ۲۰۰۲)^۱

در تعریف دیگری بر شاخص‌های شفافیت، پاسخگویی و مشارکت به عنوان شاخص‌های مهم حکمرانی خوب تأکید شده است. بر اساس این تعریف حکمرانی خوب با محوریت برابری و حاکمیت قانون در صدد تعیین اولویت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است و در تعیین این اولویت‌ها و تصمیم‌گیری‌های مهم نیز توافق جمعی، وفاق ملی، نقش و صدای جامعه را مورد توجه قرار می‌دهد (همان).

ایده حکمرانی خوب در مقابل حکمرانی ضعیف مطرح شده است. در حاکمیت ضعیف، قوانین و مقررات بیش از اندازه از کارکرد مناسب بازار می‌کاهد و فساد اداری را ترویج و رقابت را تضعیف می‌کند، اولویت‌گذاری‌های نامناسب به تخصیص بد منابع می‌انجامد، و ناتوانی در وضع قوانین و مقررات متناسب با الزامات توسعه مشهود است (ری و می، ۱۹۹۴)^۲. البته حکمرانی خوب همچون بعضی از الگوها صد در صد شاخص‌های آن امکان‌پذیر نیست، اما آنچه اهمیت دارد، فاصله گرفتن از شاخص‌های حکمرانی ضعیف و نزدیک شدن به شاخص‌های حکمرانی خوب است. این شاخص‌ها عبارت‌اند از وجود و تقویت ساختارهای دموکراتیک، شفافیت، پاسخگویی، هوشمندی و توسعه مشارکت، توجه و واکنش مناسب به خواسته‌های مردم، وضع خط‌مشی‌های مناسب اقتصادی برای تسهیل توسعه و احترام به حقوق بشر و حاکمیت قانون (تیلور^۳، وییس^۴، روی^۵، مویوس^۶، ۲۰۰۱).

1. Koch
2. Ray And May
3. Taylor
4. Weiss
5. Roy
6. Mobius

تحقق بسیاری از محورهای مهم حکمرانی خوب با توسعه و کاربری فن آوری اطلاعات در بخش دولتی با امکان پذیری بیشتری توأم خواهد شد. دولت الکترونیک با قابلیت های منحصر به فرد خود بستر اطلاع رسانی گسترده، دسترسی برابر به خدمات و کاهش تبعی، گسترش مشارکت شهروندان در فرآیند خط مشی گذاری عمومی از طریق تعامل بر خط با خط مشی گذاری، کاهش شکاف دیجیتالی، جبران محرومیت های پیشین قشرهای خاصی از جامعه و دموکراسی الکترونیک را فراهم می آورد و این همان آرمان های مهمی است که در بسیاری از رویکردهای حکمرانی خوب از آب یاد می شود. معماران دولت الکترونیک با بازمهندسی اساسی فرایندها و روش ها و تغییر شالوده ساختار وظیفه ای حاکم بر بخش دولتی کمک شایانی به پیاده سازی حکمرانی خوب می کنند اگر چه عکس این قضیه نیز صادق است. متولیان پیاده سازی حکمرانی خوب با معماری حاکمیت، بسیاری از موانع استقرار اثر بخش دولت الکترونیک را کاهش داده یا از بین می برند. معماری حاکمیت شامل ایجاد و مدیریت مستمر چار چوبی برای حاکمیت آینده است. این چار چوب، دگرگونی بنیادی و مستمر در دولت را هدایت کرده و توجه توأمان بر تغییر محتوا (چرایی) و فرایند (چگونگی) در مقیاس وسیع را امکان پذیر می سازد تغییر الگوی حاکمیت یک تغییر گسترده و پایدار در ابعاد سازمان دولت است که به طور معنی داری عملکرد آن را تغییر می دهد (یعقوبی، ۱۳۹۲).

نتیجه گیری

تصمیم برای اجرایی شدن طرح دولت الکترونیک در ایران سابقه‌ای نزدیک به ۱۸ سال دارد به نحوی که آیین‌نامه اجرایی تحقق دولت الکترونیک، مصوب شورای عالی اداری و براساس طرح توسعه کاربردی فناوری اطلاعات - تکفا مربوط به ۱۵ تیر سال ۸۱ است که طبق آن، دولت، مکلف به ارائه خدمات غیرحضوری به مردم در راستای بهبود کیفیت، کاهش هزینه‌ها و گردش سریع اطلاعات بین دستگاه‌های اجرایی شد. از آن زمان به بعد، دولت‌های مختلف با تبصره‌های متفاوتی قصد در عملیاتی کردن این طرح داشتند، اما به دلایل مختلفی تاکنون این طرح به معنای واقعی در کشور اجرایی نشده است. برای مثال تبصره «۱۳» قانون بودجه سال ۸۵ دستگاه‌های اجرایی را به ایجاد سامانه‌های الکترونیکی برای ارائه تمام خدمات دولتی مکلف کرد و پس از آن در سال ۸۶ شورای عالی فناوری اطلاعات، سند نظام جامع فناوری اطلاعات کشور را به تصویب رساند تا بار دیگر توسعه دولت الکترونیکی به عنوان یکی از محورهای اصلی مدنظر قرار گیرد. اما محکم‌ترین قانون در حوزه دولت الکترونیک مربوط به بندهای برنامه پنجم توسعه بوده است که دولت و دستگاه‌های اجرایی را ملزم به ارائه خدمات به صورت آنلاین و الکترونیکی تا پایان سال ۹۵ می‌کرد. بر مبنای این قانون، مقرر شد زیرساخت دولت الکترونیک از طریق اتصال به شبکه ملی اطلاعات تامین شود و با اتصال تمام دستگاه‌های دولتی و اشتراک‌گذاری داده‌ها، ۱۰۰ درصد خدمات دولتی در کشور به صورت آنلاین و الکترونیکی ارائه شود. بر مبنای این قانون پیش‌بینی شد که ایران باید در شاخص توسعه دولت الکترونیک در پایان برنامه پنجم در رتبه دوم منطقه خاورمیانه قرار گیرد.

مروری بر اهداف کمی سابقه سیاست‌گذاری در دولت الکترونیک و نیز برخی اطلاعات گزارش‌های سازمان مدیریت و برنامه (معاونت توسعه منابع انسانی و برنامه ریزی راهبردی سابق) نشان می‌دهد که شاخص‌های کلان مدنظر با در نظر گرفتن ملاحظات جهانی تا حدود زیادی متناسب می‌باشد. و در بحث اتصال دستگاه‌های اجرایی به دولت الکترونیک خلأ قانونی وجود ندارد و قانون به صراحت تأکید می‌کند که باید دستگاه‌ها به دولت الکترونیک متصل شوند ولی اگر باز دستگاه‌ها یا وزارت ارتباطات فکر می‌کند هنوز خلأیی وجود دارد

باید به مجلس اعلام کنند تا در این زمینه اقدام شود. اما ذکر چند نکته در این خصوص الزامی به نظر می‌رسد. اول اینکه متصل نشدن دستگاه‌ها به مرکز ملی تبادل اطلاعات ناشی از کم کاری نهادها و دستگاه‌ها است که بایستی نهادهای نظارتی در این خصوص توجه و اهتمام کافی را داشته باشند. و علت کم کاری را جویا شوند. دوم اینکه هیچ کدام از این قوانین ذکر شده از ضمانت اجرای محکم، صریح، کافی و مؤثر برخوردار نیستند از این رو بایستی کمیسیون‌های تخصصی مجلس اگر قوانینی نیاز به اصلاح دارند یا اینکه نیاز هست قوانینی با ضمانت اجرای بهتر و محکم‌تر تدوین شود با قید یک فوریت و دو فوریتی در مجلس این کار را انجام بدهند تا موانع اتصال تمام دستگاه‌های به دولت الکترونیک رفع گردد. و بایستی ضمانت اجرای نقض قانون در خود قانون بیان شده باشد تا عمل حقوقی انجام شده با نقض قانون جرم محسوب شده و کیفر متناسب با آن اعمال گردد. و شاید یکی از مهم‌ترین دلایلی که دستگاه‌ها به دولت الکترونیک و مرکز ملی تبادل اطلاعات متصل نمی‌شوند، مقاومتی است که در برخی دستگاه‌های اجرایی وجود دارد. آنها حاضر نیستند از طریق شیوه‌های نوین کار کنند و همچنان به دنبال اجرای شیوه‌های قدیمی و سنتی برای انجام فعالیت‌های سازمانی خود هستند.

بیشترین تعداد دستگاه‌هایی که به دولت الکترونیک متصل نمی‌شوند مربوط به قوه قضائیه و نیروی انتظامی است، دستگاه‌های این دو نهاد به مرکز ملی تبادل اطلاعات متصل شوند ۵۰ درصد بر میزان آمار اتصال دستگاه‌ها به مرکز ملی تبادل اطلاعات افزوده می‌شود به همین دلیل باید مسئولان مربوطه قوه قضائیه و نیروی انتظامی دستورات لازم را به دستگاه‌های مربوطه خود ارائه دهند.

شورای هماهنگی قوای سه گانه هم وظیفه دارند تا موانعی را که سر راه اجرایی شدن قانونی دولت الکترونیک وجود داشته باشد، در آن شورا مطرح شود تا رفع گردد. از سوی دیگر با توجه با اینکه درخصوص مشکلات کلان کشور در این شورا تصمیم‌گیری می‌شود و دستورات را سران سه قوه به دستگاه‌های مربوطه خود ارسال می‌کنند، به نظر می‌رسد چون اتصال دستگاه‌ها تنها مختص به قوه مجریه نیست و دیگر قوا هم باید به دولت الکترونیک

متصل شوند، باید در آن شورا مطرح شود تا موانع رفع شود. و در کل مطرح کردن این موضوع نشان می‌دهد در اتصال دستگاه‌های اجرایی سه قوه مجریه، مقننه و قضائیه به دولت الکترونیک و مرکز ملی تبادل اطلاعات موانعی وجود دارد و نیاز است که آن موانع با کمک سران سه قوه رفع شود. با این تفاسیر می‌توان گفت که اتصال دستگاه‌های دولتی به شبکه ملی اطلاعات، تنها پایان کار توسعه دولت الکترونیکی نیست و باید یک خدمت به صورت واقعی و ۱۰۰ درصد الکترونیکی به مردم ارائه شود تا نیازی به مراجعه مردم به سازمان‌ها و دستگاه‌های دولتی نباشد. در همین حال پرتالی به معنای واقعی در کشور برای ارائه خدمات آنلاین دولتی وجود ندارد و آنچه که به عنوان پرتال دستگاه‌ها معرفی می‌شود بیشتر به سایت اینترنتی شبیه است و تا مرحله‌ای که مردم بتوانند خدماتشان را به صورت الکترونیکی و بدون مراجعه به ادارات دولتی دریافت کنند، راه زیادی در پیش است.

کتابنامه

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۴). *ترمینولوژی حقوق*. چاپ بیست و هفتم، تهران: گنج دانش.
۲. حاجی ابراهیم زرگر، حامد (۱۳۹۷). *بررسی وضعیت دولت الکترونیک در ایران*. سیاستگذار و علوم تکنولوژی، ۶(۴): (۷-۳۰).
۳. راسخ، محمد (۱۳۸۵). *ویژگیهای ذاتی و عرضی قانون*. مجلس و پژوهش، ۵۱(۱۳): (۱۶-۱۵).
۴. روسو، ژان ژاک (۱۳۸۹). *قرارداد اجتماعی*. ترجمه مرتضی کلانتریان. چاپ پنجم، تهران: آگاه.
۵. شکوری مقدم، محسن (۱۳۹۷). *در باب پیکربندی دولت الکترونیکی برای حکمرانی خوب*. تهران: سیماک.
۶. رضایی زاده، محمد جواد و زرشکیان، سهرورد (۱۳۹۰). *مدخلی بر خدمات عموم الکترونیک در نظام حقوقی ایران*. حقوق خصوصی، ۲(۸): (۱۶۸-۱۳۷).
۷. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۳). *درآمدی بر فقه سیاسی*. چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
۸. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۰). *گامی به سوی عدالت*. چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
۹. گرجی، علی اکبر (۱۳۹۵). *حقوقی سازی سیاست*. چاپ دوم، تهران: خرسندی.
۱۰. مدنی، سیدجلال الدین (۱۳۹۲). *مبانی و کلیات علم حقوق*. چاپ نوزدهم، تهران: پایدار.
۱۱. منتسکیو، شارل دو (۱۳۹۶). *روح القوانین*. ترجمه علی اکبر مهتدی. چاپ چهاردهم، تهران: امیرکبیر.
۱۲. واحدی، قدرت الله (۱۳۹۵). *مقدمه علم حقوق*. چاپ پانزدهم، تهران: میزان.
۱۳. یعقوبی، نورمحمد (۱۳۹۲). *دولت الکترونیک رویکرد مدیریتی*. چاپ سوم، تهران: انتشارات افکار.
14. Amid Zanjani, A. A. (1383). *An Introduction to Political Jurisprudence*. Tehran, AmirKabir. (in Persian)
15. Gorji, A. A. (1395). *Legalization of policy*. Tehran, Khorsandi. (in Persian)
16. Haji Ibrahim Zargar, H. (1397). *Investigating the situation of e-government in Iran*. Policy maker and technology science, 6(4): 7-30. (in Persian)
17. Jafari Langroudi, M. J. (1394). *Legal terminology*. Tehran, Ganje Danesh. (in Persian)
18. Katozian, N. (1380). *A step towards justice*. Tehran, University of Tehran. (in Persian)

19. Koh. C. E. & Prybutok. V. R. (2003). The Three Ring Model and Development of an Instrument for Measuring Dimensions of E-Government Functions. *Journal of Computer Information System*, 43(3): 34-39.
20. Madani, S. J. (1392). Principles and generalities of jurisprudence. Tehran, paydar. (in Persian)
21. Mobius. M. (2001). Good governance is a global challenge: *Corporat Board*, 22(131): 1-4.
22. Montesquieu, Sh. (1396). Ruh Al-Qawanin. Tehran, AmirKabir. (in Persian)
23. Rasekh, M. (1385). Intrinsic and transversal features of law. *Majlis and Pajuhesh*, 51(13): 15-16. (in Persian)
24. Rezaeizadeh, M. & Zarshakian, S. (1390). An Introduction to Electronic Public Services in the Iranian Legal System. *Private law*, 2(8): 137-168. (in Persian)
25. Rocheleau. B. (2000). Prescription for Public-Sector Information Management: A Review, Analysis, and Critique. *The American Review of Public Administration*. 30(4).
26. Shakuri Moghaddam, M. (1397). On the configuration of e-government for good governance. Tehran, Simak. (in Persian)
27. Taylor. D. W. (2000). Facts, Myths and Monsters: Understanding the Principles of Good Governance. *The International Journal of Public Sector Management*, 13(2): 108-124.
28. Vahedi, Gh. (1395). Introduction to Law. Tehran, Mizan. (in Persian)